

‘Die verrukkelijke aquarel met graftombe’

Johannes Bosboom en de kerk van Midwolde

Victor Timmer

De faam die in onze tijd Henk Helmantel heeft als schilder van kerkinterieurs, viel in de tweede helft van de negentiende eeuw ten deel aan Johannes Bosboom (1817-1891). Zijn werken werden alom geprezen om de gebruikte techniek, lichtinval en onderwerpkeuze. De Haagse kunstschilder bezocht eenmaal het Noorden. In deze bijdrage staat Bosbooms bezoek aan de kerk van Midwolde centraal en welke werken dit opleverde.

Waar Bosbooms meeste collega's zich onder meer richtten op alledaagse onderwerpen zoals strandtaferelen, bloemstillevens, huisdieren of het dagelijks leven in de grote stad of op het platteland, zocht hij zijn inspiratie binnen de muren van kerken, vooral in ons land. In zijn tijd had hij daarmee veel succes, zó zelfs dat hij soms werd gerekend tot de werkelijk grote vaderlandse kunstenaars zoals Rembrandt. Ook tegenwoordig kan zijn werk nog steeds op veel belangstelling rekenen.¹

Behalve onderwerpen die schilders vonden in of in de directe omgeving van hun woonplaats, ontstond in de negentiende eeuw ook een andere houding ten opzichte van de natuur, met een grotere belangstelling voor het ‘en plein air’ schilderen van het nog onbedorven landschap.

Schilders trokken veelvuldiger naar het platteland. Dat werd ook mogelijk door betere (verharde) wegen, nieuwe vervoersmogelijkheden (zoals de stoomtrein) en de introductie van de verftube in de jaren 1840. Door dat laatste hoefde verf niet meer in het atelier bereid te worden en was ook werken op locatie of in de buitenlucht mogelijk.

Onder meer het platteland van Drenthe kon rekenen op grote belangstelling van schilders als Jozef Israëls, Julius van de Sande Bakhuisen, Alphonse Stengelin en niet te vergeten Vincent van Gogh, de gebroeders Mesdag en Max Liebermann. De kunstenaars werkten hier kortere of langere tijd.² Dit staat in schrille tegenstelling tot de geringe aantrekkingskracht van de noordelijker gelegen Groninger dreven – de leden van De Ploeg moesten nog geboren worden.

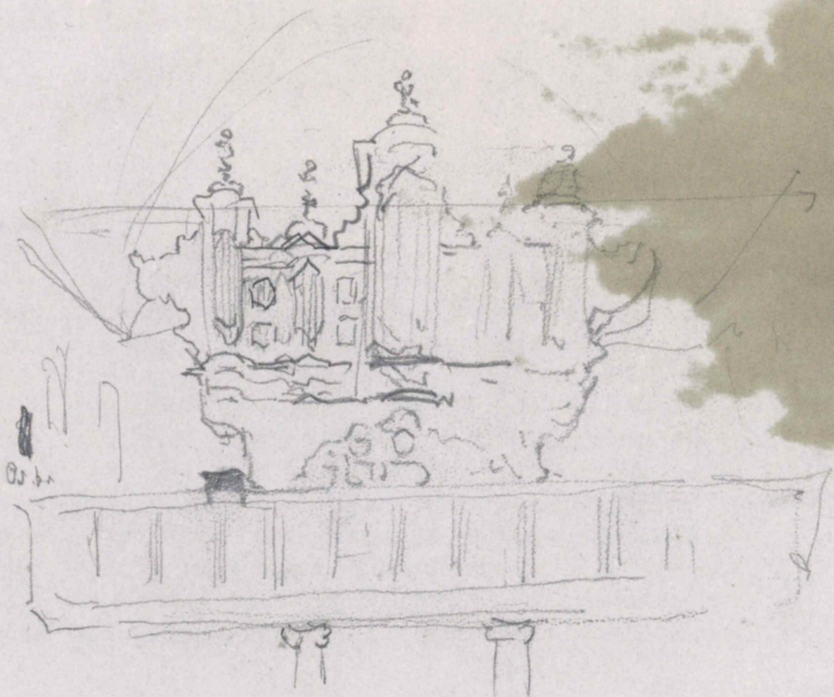
2. Hotel De Doelen aan de Grote Markt in Groningen, omstreeks 1875. Johannes Bosboom verbleef hier met zijn echtgenote in september 1876. Collectie Groninger Archieven, foto B. Mulder (1785-8530).

Bosboom in Noord-Nederland

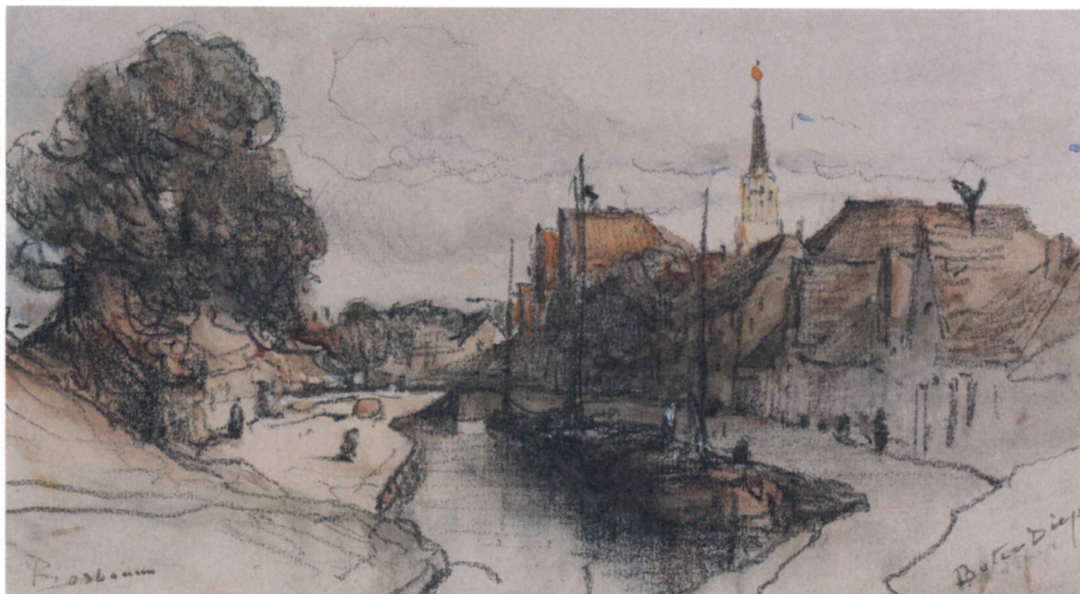
Johannes Bosboom is voor zover bekend slechts eenmaal in onze contreien geweest en wel in een periode dat hij, niet voor het eerst, te kampen had met depressies ('tijden van melancholie'). Met zijn vrouw, de romanschrijfster Geertruida ('Truitje') Bosboom-Toussaint, vertoefde hij van 23 augustus tot 3 september 1876 eerst in Zuidlaren. Uit bewaard gebleven afbeeldingen blijkt dat hij daar behalve rust ook nieuwe inspiratie vond, onder andere voor het weergeven van het plattelandleven. Aansluitend logeerde het echtpaar zes dagen in de stad Groningen in hotel De Doelen. Tijdens zijn noordelijk verblijf bewonderde Bosboom onder meer de kerken van Rolde, Anloo, Noordlaren, Haren, Stedum en Midwolde en maakte daarvan ook schetsen (afb. 3a en 3b).³ Omdat de ruimte ontbreekt om uitgebreid op deze reis als geheel in te gaan, beperk ik mij daarom tot de resultaten van zijn bezoek aan de kerk van Midwolde.⁴

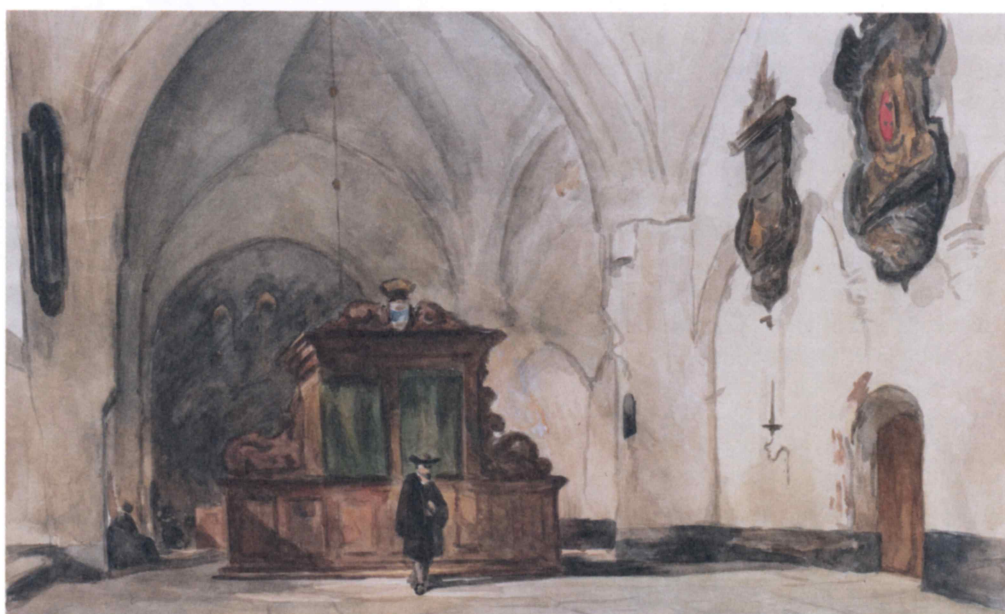
3a en 3b. In een schetsboek van Bosboom staan enkele – in de inventaris ongelokaliseerde – tekeningen, gemaakt tijdens zijn bezoek aan het Noorden, onder meer van de kerk in Noordlaren en het front van het Garrels & Radeker-orgel in Anloo. Collectie Rijksmuseum (RP-T-1996-116).

4. Johannes Bosboom, Gezicht op het Boterdiep gezien naar het zuiden met op de achtergrond de Martinatoren (uit Album Amicorum Mesdag), 1881. Aquarel, afmetingen 14 x 22,7 cm. Collectie Groninger Museum, schenking Barbara van Houten, foto Heinz Aebi.

5. Johannes Bosboom, Interieur van de kerk te Stedum, ongedateerd. Aquarel, afmetingen 51,3 x 62 cm. Collectie Groninger Museum, foto Heinz Aebi.

'Schilderachtige behandeling'

Dat schilderijen niet per definitie een realistische weergave van de werkelijkheid zijn, geldt ook voor het oeuvre van Bosboom. Afhankelijk van de nadruk die de kunstenaar wil toekennen aan een onderwerp of omwille van de compositie, kiest hij er in meerdere of mindere mate voor om de werkelijkheid naar zijn hand te zetten. Ook Bosboom deed dit en liet ook de indruk die een plek of object op hem maakte, meespelen in zijn werk. De Bosboom-biograaf Jeltjes schreef daarover:

'Om de impressie van het kerkgebouw is het hem te doen, om de stemming, die zijn gemoed ontvangt van de atmosferisch omhulde kleurvervloeiing en lichtspeling, waarin lijnen, vlakken en vormen zich aan hem voordoen.(....) Bosboom, mag men zeggen, creëerde het kerk-onderwerp. Hij schiep een nieuwe wereld door de openbaring der schoonheid, die hij ontdekte'.⁵

De beroemde kunsthistoricus Cornelis Hofstede de Groot beschreef zijn ontwikkeling als schilder als volgt:

'In den loop van des meesters ontwikkeling wordt alles eenvoudiger. Het "onderwerp" van het schilderij moet wijken voor de schilderachtige behandeling. Bescheiden plattelands-bedeuizen van zeer eenvoudig maaksel vormen even dankbare motieven als de kathedralen van weleer. Een grafmonument van zoo grootschen opzet als dat der Inn- und Kniphausens in de kerk te Midwolde wordt niet meer, zoals vroeger de praalgraven te Breda, in alle bijzonderheden weergegeven, maar verschijnt eenvoudig tegen den achterwand van het Dorpskerkje als een witte, helder verlichte doch zeer oppervlakkig gedetailleerde massa, die in de kleurencombinatie van het geheel haar taak vervult, maar die voor het overige slechts raden laat, waaruit het gedenkteken eigenlijk bestaat.'⁶

Daarnaast maakt ook het tijdsaspect van kunstwerken een subjectieve historische bron. Van Bosboom is bekend dat er soms een flink aantal jaren verliep tussen het maken van schetsen en de kunstzinnige uitwerking daarvan. Zo voltooide hij bijvoorbeeld pas in 1890, veertien jaar na zijn bezoek, enkele schilderijen en aquarellen van de kerken van Haren en Midwolde. Op dat moment kon de actuele situatie, voor zover hij die wilde weergeven, inmiddels behoorlijk afwijken van wat hij oorspronkelijk had geschetst.

Bezoek aan de kerk in Midwolde

De eeuwenoude kerk in Midwolde was in het begin van de negentiende eeuw al een bezienswaardigheid. Voornaamste aanleiding voor een bezoek was ongetwijfeld het grafmonument (1664-1669) in het koor, vervaardigd door de beroemde beeldhouwer Rombout Verhulst en zijn medewerkers. Dat kon al rond 1830 worden bezocht, gegeven de vermelding dat de herbergier van het tegenoverliggende café niet alleen zorgde voor het klokkengeluiden, maar 'onder dewelke ook de sleutel van de kerk berustende is, die tevens enige voordeelen geniet van personen voor de bezigtiging van de fraaie tombe.'⁷

Bosboom was niet de eerste kunstenaar die een afbeelding vervaardigde van het Midwolder kerkinterieur. De Groninger schilder Jan Ensing (1819-1894) maakte al in 1839 een tekening van het grafmonument (afb. 6). Kort daarna vervaardigde D.W. Tollenaar op basis daarvan een houtsnede (afb. 7).⁸

Bosboom bezocht de kerk op dinsdag 5 september 1876, komende vanuit de stad Groningen. Vermoedelijk reisde hij per koets, net zoals een dag later naar Stedum. Volgens zijn vrouw was hij bij terugkeer 'zeer tevreden over zijn togtje.'⁹ Pas in het laatste jaar voor zijn overlijden in 1891 zette Bosboom de door hem gemaakte schetsen om in definitieve werken.

Afbeeldingen van Midwolde door Bosboom

Bosbooms schetsen van de Midwolder kerk zijn voorzover bekend niet bewaard gebleven. Wel zijn diverse uitwerkingen van dit onderwerp teruggevonden, waarvan de oudste stamt uit 1890. Zeker is dat hij twee aquarellen en een olieverfschilderij maakte van het kerkinterieur. Een als 'Toren' aangeduide tekening blijkt bij nadere beschouwing de toren van Midwolde te zijn en kan aan dit rijtje worden toegevoegd (afb. 8-9).¹⁰ Het schilderij en de aquarellen worden hieronder nader beschreven.

Een 'Amerikaanse' aquarel

Een tot nu toe onbekende en ongedateerde 'water color', omschreven als 'In the Church, Midwolde, Holland' – met als werkelijk opschrift: 'Kerk met Graf Tombe te Midwolde, prov. Groningen'

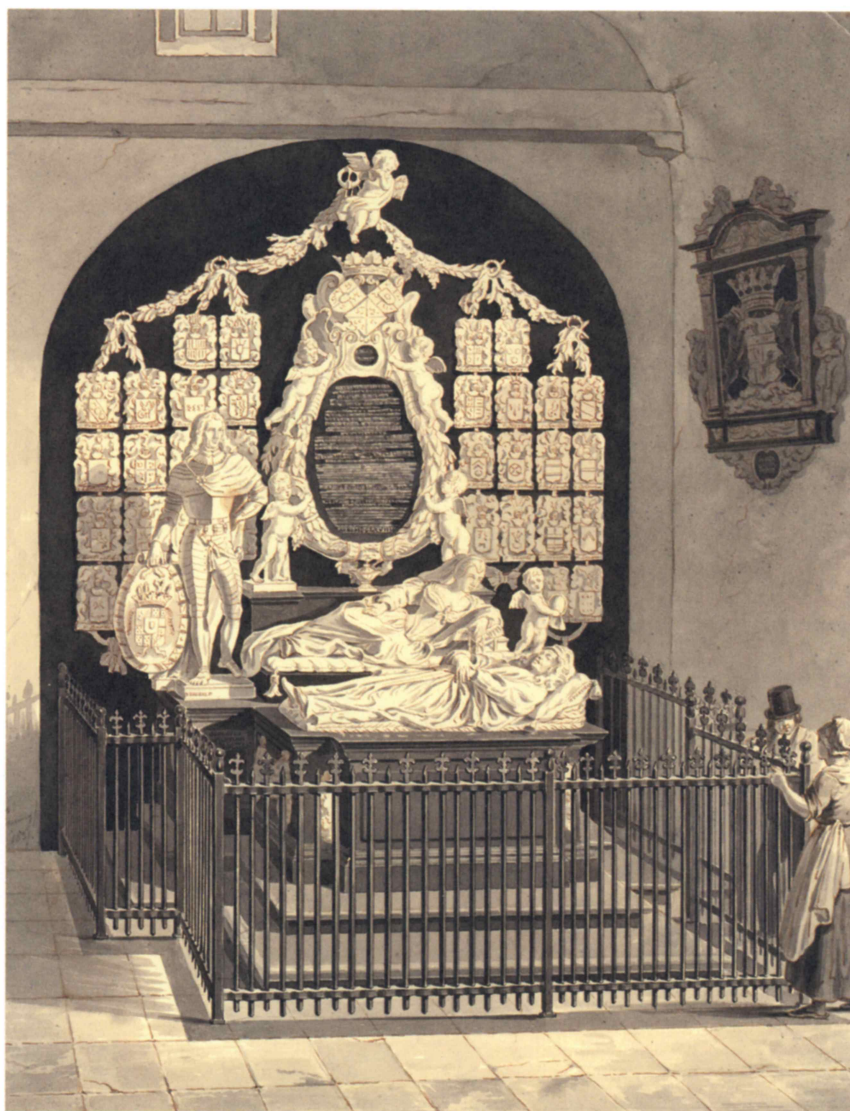
– bevond zich tot 1905 in de kunstverzameling van de Amerikaan Thomas E. Waggaman. Wanneer hij deze aquarel verwierf, is onbekend.¹¹ Langs welke weg de aankoop verliep, is wel duidelijk. Zoals alle andere Nederlandse schilderijen in zijn collectie was de aquarel voor Wagman aangekocht door Richard W. Brooke, 'president of the Society of Washington Artists', die geregeld de oceaan overstak en werken rechtstreeks aanschafte bij individuele kunstenaars.¹² De aquarel werd begin 1905 in New York geveild, aanvankelijk voor 725 dollar, maar na protesten door twee geïnteresseerden teruggekocht en na opbieden tussen beiden alsnog geveild. Voor 1125 dollar werd de kunstkenner en -handelaar W. Sittenham (1862-1938) de nieuwe eigenaar.¹³

De schilder en kunstkriticus James Henry Moser, die volgens eigen zeggen al vele jaren aquarellen had bestudeerd, gaf als oordeel:

'(...) undecided to be the best water colour in the collection, and to my mind the best water colour I ever saw.'¹⁴ Helaas zijn een afbeelding en de huidige verblijfplaats vooralsnog onbekend. Gelet op de beschrijving in de veiligcatalogus uit 1905 moet deze aquarel zeer sterk lijken op de bekende afbeeldingen in ons land, waarover meer valt te zeggen (afb. 13).¹⁵

Een aquarel en een olieverfschilderij in Nederlands bezit

In Nederlands bezit bevinden zich een aquarel en een olieverfschilderij uit 1890-1891 (afb. 10 en 12). De aquarel belandde na wisselend particulier

6. Jan Ensing, Graftombe in de kerk van Midwolde, tekening uit 1839. Collectie Groninger Archieven (1536-3273).

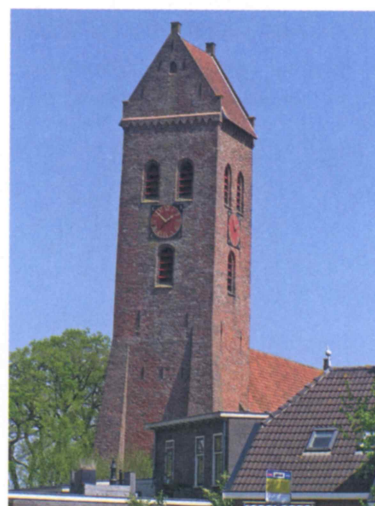

7. Dirk Wijbrand Tollenaar, Graftombe in de kerk van Midwolde, houtsnede op basis van een tekening van Jan Ensing. Illustratie uit: *De Aardbol. Deel 3, De Nederlanden* (1841). Collectie Groninger Archieven (1536-4009).

8. Johannes Bosboom, de kerktoeren van Midwolde, 1876. Reproductie van een tekening. Afmetingen 21 x 27 cm. Foto Venduehuis der Notarissen, Den Haag.

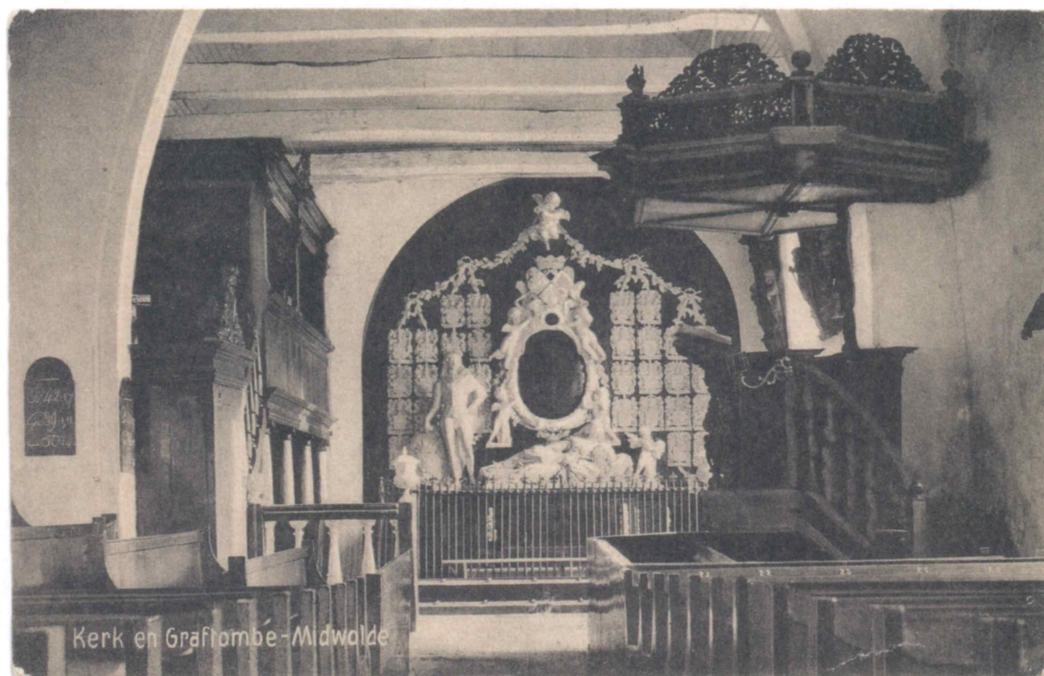

9. De kerktoeren in Midwolde in 2019. Foto auteur.

10. Johannes Bosboom, Interieur van de kerk in Midwolde. Olieverfschilderij op paneel.
Afmetingen 21,5 x 22,5 cm. Collectie gemeente Westerkwartier, foto Jacques Engel.

11. Ansichtkaart van het interieur
van de Midwolder kerk, omstreeks
1900. Collectie auteur.

12. Johannes Bosboom, Interieur van de kerk in Midwolde. Aquarel, 1890 of 1891.

Afmetingen zonder lijst: 42 x 55 cm. Collectie ABN/AMRO Kunst & Historie, Amsterdam, foto Rob Versluys.

eigendom en bedrijfsbezit uiteindelijk in de kunstcollectie van ABN AMRO. De herkomst van het schilderij is vooralsnog onbekend. In 1984 werd het werk door de toenmalige conservator van het Nationaal Rijtuigenmuseum in Leek, drs. H.B. Vos, verworven op een veiling, uit particulier bezit. Kort daarna is het overgenomen door de toenmalige gemeente Leek en in 1985 na restauratie officieel overgedragen.¹⁶

Aquarel en schilderij gaan beide duidelijk terug op dezelfde schets van het kerkinterieur met de blikrichting naar het koor. Op het schilderij is minder van het gewelf in het

schip weergegeven en ontbreekt het raampje boven het grafmonument. In vergelijking met de toenmalige werkelijke toestand zien we dat de schilder zich op beide werken dezelfde vrijheden heeft veroorloofd.

Allereerst is links – voor zover zichtbaar – het bankenblok ‘voor de gewone man’ aan de noordzijde van het schip weggelaten, ook rechts ontbreken enkele banken.¹⁷ Hiermee wilde Bosboom wellicht een ruimtelijker interieur suggereren, waardoor de blik als vanzelf naar het zonovergoten koor wordt getrokken en dan met name naar het grafmonument, waarop de drie beelden nagenoeg niet herkenbaar zijn weer-

---

‘Als toovenaar
met licht en bruin
is de meester hier
in volle kracht.’

No. 28

JOHANNES BOSBOOM

1817—1891

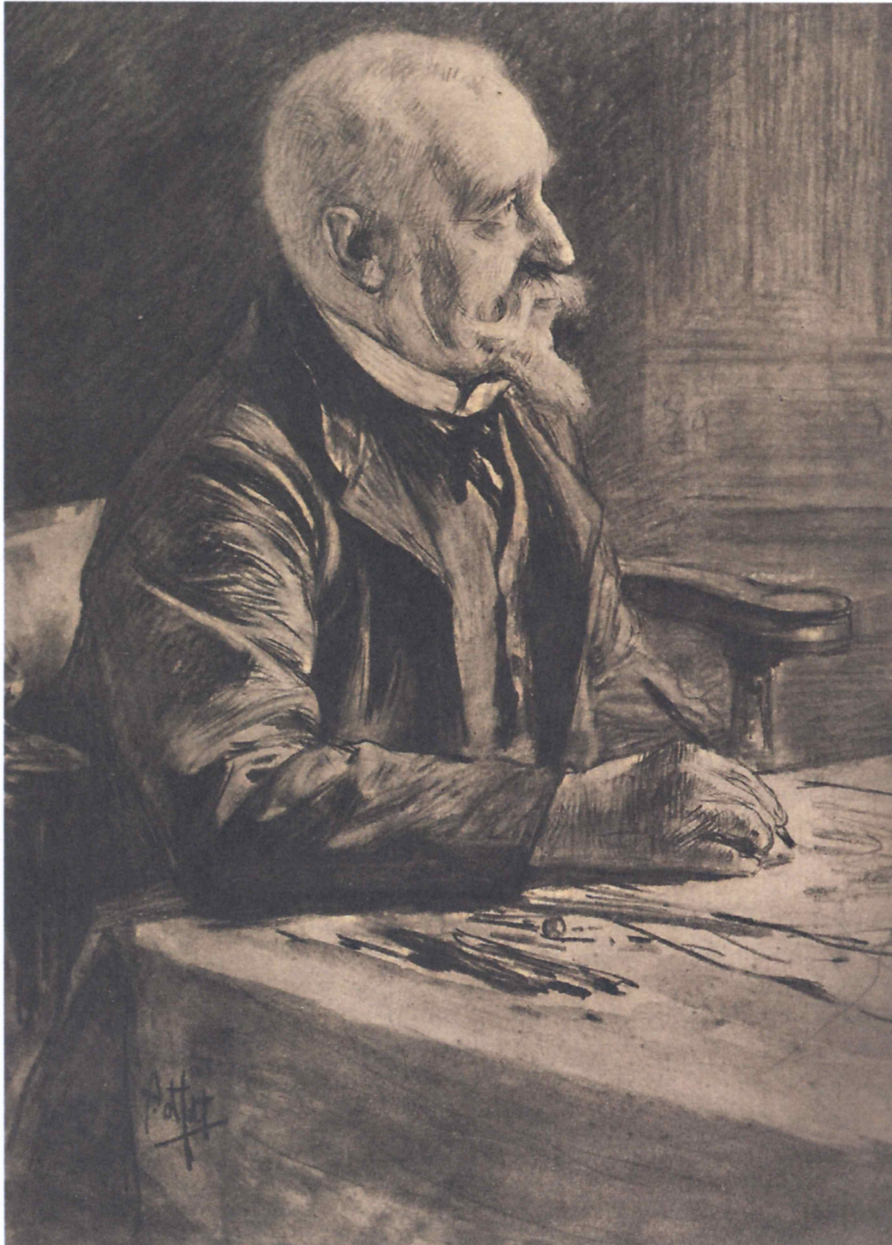
IN THE CHURCH, MIDWOLDE, HOLLAND

A portion of the church is shown in the foreground, separated by a pointed arch from the transept beyond, in which under a lancet window is a tomb with a recumbent figure upon it. A man and a boy are standing in front of it, facing the window, in which is colored glass, representing among other designs what seems to be a coat of arms. Outside the arch upon the right is a wooden pulpit, surmounted by a sounding-board, and in front of it are rows of dark oak pews. The following inscription appears at the bottom of the picture: "Kerk met Graf Tombe te Midwolde, prov. Groningen."

Signed at the lower right, J. BOSBOOM.

Height, 22 inches; width, 17 inches.

13. De omschrijving van de 'Amerikaanse aquarel'
in de veilingcatalogus uit 1905.

14. Bosboom tegen het einde van zijn leven.
Portret door Pieter de Josselin de Jong, 1891.
Frontispice in de biografie van Bosboom door
G.H. Marius en W. Martin (1917).

15. Het tentoonstellingscomité tijdens de voorbereiding van de 'Eere-Tentoonstelling Bosboom 1817-1917' in Pulchri Studio. Geheel rechts zit Bosboom-biograaf prof. W. Martin, met achter zijn hoofd gedeeltelijk zichtbaar de aquarel van Midwolde. Collectie Nationaal Archief, fotocollectie Elsevier.

gegeven. Van de guirlandes boven de wapens aan weerszijden van het medaillon is op het schilderij niets te zien. Ook hangt voor in het koor een kroonluchter die er vermoedelijk in werkelijkheid nooit is geweest. Foto's uit omstreeks 1900 laten tenminste zien dat er toentertijd in de kerk geen vaste verlichting aanwezig was. Een tweedelig laag hekwerk met op elk hoekdeel een grote en een kleine zandstenen vaas, dat de voorkant van het koor deels afsluit (het middelste gedeelte was open), ontbreekt. De weergave van de omranding van de toen nog aanwezige dooptuin – onder de trefzeker weergegeven kansel – lijkt een door de Bosboom gepermitteerde vrijheid. Ook koos hij ervoor de lage opstand voor het monument, voor drie rijen gehuurde zitplaatsen, niet weer te geven. Die is wel zichtbaar op latere foto's (afb. 11).¹⁸ De vloer van koor en schip lijkt in overeenstemming met de tekening van Ensing te hebben bestaan uit grote witte tegels.¹⁹

Een vraag is verder in hoeverre de getoonde kleuren overeenkwamen met de werkelijkheid. Op de aquarel lijken het toegangsportaal en de herenbank lichtbruin, op het schilderij is het portaal eerder olijfgroen, terwijl de herenbank en opgang duidelijk donkerbruin zijn. Als op veel andere schilderijen en aquarellen van Bosboom, zal zijn streven naar 'tonaliteit' belangrijker zijn geweest dan de exacte weergave van de kleuren. Dat blijkt ook uit de waardering voor zijn werk in de hierna volgende citaten.

Veel waardering (maar ook kritiek)

Het schilderij bleef steeds buiten de publiciteit, maar de aquarel werd regelmatig geëxposeerd en oogstte toenemende waardering en aandacht, zoals uit enkele voorbeelden blijkt. Zo maakte deze deel uit van de najaars-tentoonstelling van Pulchri Studio in Den Haag in 1890:

'De twee schoone werken' in de ene portefeuille, 'Kerk te Haren bij Groningen' en 'Kerk met graftombe te Midwolde', zijn weliswaar vroeger ontworpen, doch eerst in den laatsten tijd voltooid.²⁰

Waarschijnlijk dezelfde aquarellen werden een jaar later geëxposeerd tijdens de augustus-tentoonstelling van de Hollandsche Teekenmaatschappij in de Haagse Teeken Academie. Over 'Midwolde' werd opgemerkt: 'Wat is de toonvolle lichtval bij de tombe der kerk te Midwolde vol stemming en waarheid.'²¹ En: 'Als toevenaar met licht en bruin is de meester hier in volle kracht. Vooral in de kerk te Midwolde werkt het gouden licht stralend in de hooggewelfde ruimte.'

²² De aquarel werd nog tijdens de tentoonstelling verkocht en vervolgens in 1905 in Den Haag opnieuw.²³ Bosbooms werk daar was het bezoek méér dan waard: '(...) al zou 't alleen om die verrukkelijke aquarel met graftombe wezen [die] (...) hier in zijn volle grootheid uitkomt' en 'van den laatste is hier een groote aquarel: de kerk te Midwolde in Groningen met rijk versierd grafgesteente, uit 's meesters rijpsten tijd, die 't naast de beroemde Alkmaarder kerk uit het Museum-Mesdag best zou uithouden.'²⁴

Twee jaar later rekende publicist F.M. Lurasco de aquarel tot Bosbooms zes beste werken.²⁵ In 1914 toonde kunsthandel Van Gogh (Rokin, Amsterdam) 'eene groote waterverfteekening van het uit Bosboom's oeuvre bekende kerk met grafmonument te Midwolde'.²⁶

In het Bosboom-jubileumjaar 1917 was de aquarel vervolgens te zien bij de Larensche Kunsthandel (vestiging Herengracht Amsterdam) als "Midwolde (Graftombe)" welke, prachtig van toon en breed van factuur, Bosboom's meesterschap als aquarellist uitnemend karakteriseert.²⁷ Daarna hing deze op een grote Bosboom-tentoonstelling in de Haagse Pulchri Studio, met als datering 'opgezet in 1876, voltooid in 1891' (afb. 15).

Ondanks alle lof maakte Bosboom-biograaf Martin tijdens een lezing ook enige bepaald kritische opmerkingen. Deze betroffen de zijns inziens onvoldoende ontwikkelde 'constructieve eenheidswerking', de *bouw* van Bosbooms aquarel:

'(...) dan wordt men getroffen door het volkomen gemis aan constructieve eenheid van dit werk, in welks dominant (van bouw): den sterken cirkel van de gewelfboog, het onrustige brok preekstoel en de arrogant lijn der banken rechts, hoogst storend en hinderlijk binnenschieten. Constructief is dit werk daardoor geheel rommelig, stukgebroken. De keuze van een ander gezichtspunt zou dit gansch hebben veranderd.'²⁸

Afbeeldingen gemaakt náár Bosboom

In de laatste decennia van de negentiende eeuw werden plateelschilderijen populair. Hiertoe werden afbeeldingen van bekende kunstwerken – waartoe sommige van Bosbooms aquarellen ook werden gerekend – nauwgezet nageschilderd op één of meer aardewerktegels en vervolgens voorzien van de notitie 'naar ....'. Na gebakken en geglazuurd te zijn, werden deze plateelschilderingen gevat in een houten lijst.

Voor de fabriek Rozenburg in Den Haag was in de periode 1883-1917 bekend door dergelijke 'gebakken schilderijen'.²⁹ Via een catalogus kon men een tableau bestellen, waarbij omstreeks 1900 voor een tegel in bruin (sepia), formaat 15,5 x 15,5 cm, een bedrag van vier gulden werd gerekend, zes gulden voor een even grote tegel in kleur.³⁰

16. Tegelplaat in kleur. Afmetingen: buitenmaten 600 x 720 mm, binnenmaten 400 x 510 mm.

Het onderschrift is grotendeels verborgen achter de lijst. Collectie Stichting Oude Groninger Kerken, foto Duncan Wijting.

Hoeveel tegeltableaus van Bosbooms kerkinterieur in Midwolde zijn vervaardigd, weten we niet. Zelf ken ik tot nu toe slechts twee exemplaren. Ze zijn nauwkeurig naar het origineel (de aquarel) geschilderd, maar soms is te zien is dat de kopiist niet altijd precies wist wat hij reproduceerde, omdat hij onbekend was met de situatie ter plaatse.

De Stichting Oude Groninger Kerken bezit sinds ongeveer 1983 een tegelplaat in kleur, geschilderd op één grote tegel (afb. 16). Deze werd na een tip van Wieger de Boer uit Niebert gekocht bij een antiquair aan het Gedempte Zuiderdiep in de stad Groningen en hangt tegenwoordig in een gang van de kosterij bij de remonstrantse kerk te Groningen, waar de stichting is gehuisvest. Vergeleken met de aquarel is er een duidelijk verschil in kleurstelling.

Een monochroom (sepia) tegeltableau, bestaande uit twaalf tegels, bevindt zich in particulier bezit (afb. 17). Gelet op een etiket op de achterzijde is het tableau ooit verkocht en/of ingelijst door de firma C. Basters Czn te Rotterdam, een kunsthandel en lijstenmakerij actief van 1890-1910. Dit bedrijf exposeerde in 1894 een 'keurige collectie faience Rozenburg', waaronder een 'tegelschilderij naar Bosboom'.³¹ Betrof het hier een van beide genoemde tegelschilderijen van de Midwolder kerk, of misschien toch een nog bestaand tableau van het kerkinterieur van Haren?

Terugblik

Zoals hierboven beschreven, werden Bosbooms weergaven van het kerkinterieur in Midwolde in waterverf breed geapprecieerd, zowel door kopers, kunstbeschouwers en kunstliefhebbers. Wie weet heeft het een aantal van hen gestimuleerd om ook zélf de kerk te gaan bekijken. Ondertussen is niet precies bekend hoeveel schilderijen of aquarellen de kunstenaar vervaardigde van dat interieur, evenmin als tot hoeveel reproducties als plateelschilderijen deze leidden. Wellicht draagt dit artikel bij aan de herontdekking van een of meerdere werken.

Over de auteur

Victor Timmer (victortimmer@ziggo.nl) studeerde sociale geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij onderzoekt vooral orgel(bouw)historische onderwerpen, maar daarnaast ook de geschiedenis van de historische kerken in Leek en Midwolde. Hij is binnen de Stichting Oude Groninger Kerken onder andere al vele jaren lid van de plaatselijke commissie Midwolde, tegenwoordig als voorzitter.

17. Tegeltableau in sepia. Afmetingen, inclusief houten lijst: 74 x 59,5 cm, lijstbreedte 6,5 cm. Particuliere collectie, foto auteur.

Met dank aan

De basis voor dit artikel is gelegd tijdens een door corona-maatregelen noodgedwongen 'ballingschap' in Bolivia van februari tot augustus 2020. De auteur dankt een aantal instellingen en personen voor de – onder andere in deze periode – verstrekte informatie en afbeeldingen: Ton de Graaf en Dave Lazoe (ABN AMRO Bank), Wieger de Boer (Niebert), Stichting Oude Groninger Kerken (in het bijzonder Annemieke Woldring en Christiaan Velvis), Jacques Engel en Peter Hoffer (beiden SOGK Commissie Midwolde) en mevr. S. de Jong (Leek).

Noten

- 1 Voor een uitgebreid overzicht van leven en werk: G.W. Marius en W. Martin, *Johannes Bosboom* (Den Haag 1917) en C.H. Dinkelaar en D. Kaatman, *Johannes Bosboom (1817- 1891). Schilder van licht, schaduw en kleur* (Amsterdam 1999). Bondige informatie geeft www.johannesbosboom.nl.
- 2 Een vroeg overzicht is te vinden in J.G.C. Vegter, 'Drenthe, het land van de kunstschilders', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1916*, 173-229'. Recenter is A. Rens, *De schilders van Drenthe* (Zwolle 2017).
- 3 Onder Bosbooms werken zonder plaatsaanduiding bevinden zich meer noordelijke afbeeldingen. Onderzoek leverde al vier vondsten op: Midwolde, Noordlaren, Haren en Anloo (orgel). Een impressie van de reis is te vinden in H. Reeser, *De huwelijksjaren van A.L.G. Bosboom-Toussaint 1851-1886* (Groningen 1985) 260-263.
- 4 Een uitgebreid artikel daarover is door de auteur in voorbereiding.
- 5 H.F.W. Jeltjes, *Johannes Bosboom 1817 = 18 Februari = 1917* (Amsterdam 1917) 3.
- 6 C. Hofstede de Groot, 'Johannes Bosboom', *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 54/2 (1917) 605.
- 7 Groninger Archieven, toegang 263, Hervormde gemeente Midwolde en Leek, inv.nr. 52, Inhoudsopgave van 'belangrijke zaken' in de notulen van de kerkvoogdij 1818-1873, 48 (citaat uit een rapport van de kerkvoogden aan het Provinciaal College van Toezicht, d.d. 23 augustus 1833).
- 8 Afgedrukt in J.H. Laarman, *Beschrijving der Nederlanden* (Amsterdam 1841) 297, en in *De Aardbol, deel 3, De Nederlanden* (Amsterdam 1841) 297.
- 9 Reeser, *De huwelijksjaren*, 263.
- 10 Door de auteur geïdentificeerd als de toren van Midwolde. De ingelijste reproductie werd in 2014 verkocht door het Haagse Venduehuis der Notarissen. Herkomst noch nieuwe eigenaar zijn bekend.
- 11 De aquarel moet al in 1891 of 1892 in zijn bezit zijn gekomen, gezien de vermelding in H. Shugio (red.), *Catalogue of a collection of oil paintings and water-color drawings (...) belonging to Thomas A. Waggaman, Washington DC* (New York 1893) 11. In een eerdere catalogus (1888) ontbreekt hij nog.
- 12 Dieuwertje Dekker, "'Where are the Dutchmen?'" Promoting the Hague School in America, 1875 - 1900', *Simiolus. Netherlands Quarterly for the History of Art* 24 (1996) nr. 1, 54-73, in het bijzonder 71.
- 13 Aldus een bericht over deze veiling in de *Evening Star*, 28 januari 1905, op 15 februari 1905 deels overgenomen in het *Algemeen Handelsblad*. Waggaman (1839 -1906) was als succesvol zakenman één van de rijkste inwoners van Washington, maar werd in september 1904 bankroet verklaard. Dat leidde tot de genoemde veiling.
- 14 Zie diens artikel 'The Waggaman art sale', *The Washington Post*, 5 februari 1905.
- 15 Thomas Kirby (ed.), *Catalogue the luxe of the art treasures collected by Thomas A. Waggaman, Washington DC* (New York 1905) z.p. (no. 28).
- 16 *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 augustus 1985.
- 17 De aldus weergegeven wel en niet aanwezige banken plus kansel zijn ook te vinden op een aquarel van het kerkinterieur van de kerk in Haren, al ontbreken daar uiteraard de in Midwolde wél aanwezige herenbank en graftombe.
- 18 Getuige een bewaard gebleven plattengrond werden al rond 1820 op die manier aparte plaatsen in het koor verhuurd.
- 19 Of de huidige vloertegels in het koor nog een restant daarvan zijn, is niet duidelijk; in het schip werden tijdens de kerkrestauratie in 1911-1913 in elk geval nieuwe tegels gelegd.
- 20 *Het Vaderland*, 22 december 1890.
- 21 *Het Vaderland*, 27 augustus 1891.
- 22 *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage*, 26 augustus 1891.
- 23 *Het Vaderland*, 12 augustus 1891; tentoonstelling van 5 juni-30 juli 1905 in Pulchri Studio Den Haag. Zie ook: *Schilderijen en tekeningen uit de J. Staats Forbes collectie verzameld door A. Preyer* (Den Haag 1905).
- 24 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 3 juli 1905; *Arnhemsche courant*, 24 juni 1905.
- 25 F.M. Lurasco, *Onze moderne meesters*, (Amsterdam 1907).
- 26 *Algemeen Handelsblad*, 14 februari 1914.
- 27 Een notitie in een exemplaar van de catalogus (collectie RKD Den Haag) noemt in de kantlijn een bedrag van 9500 gulden, mogelijk het verkoopbedrag.
- 28 'Kunst in Den Haag. De Bosboom-tentoonstelling', *Algemeen Handelsblad*, 27 april 1917.
- 29 Marjan Boot e.a., *Rozenburg 1883-1917, Geschiedenis van een Haagse fabriek* (Den Haag 1983).
- 30 Zie Boot e.a., *Rozenburg*, 167.
- 31 Naar berichten in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* (29 januari 1894) en de *Arnhemsche Courant* (2 maart 1894) over de tentoonstelling in de Tijingzaal.